

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ВІЙСЬКОВИХ КАДРІВ НА ЖИТОМИРЩИНІ (1937–1938 рр.)

На території нинішньої Житомирської області в 1930-х роках було розміщено багато частин Червоної армії, що належали до Київського військового округу. Це й не дивно, бо до вересня 1939 р. область була, по суті, прикордонною. Тоді на Житомирщині дислокувалися три корпуси: 2-й кавалерійський, 8-й стрілецький і 45-й механізований. У самому Житомирі – частини 5-ї кавалерійської і 44-ї стрілецької дивізій, у селищі Гуїва – 5-ї окремої танкової бригади, у Скоморохах – 56-ї автобригади. У Бердичеві стояли бригади 45-го механізованого корпусу, а також частини 3-ї кавалерійської і 100-ї стрілецької дивізій. У Новограді-Волинському перебували 14-а кавалерійська й 45-а стрілецька дивізії, а також 12-а механізована бригада, в Коростені й Малині – частини 46-ї стрілецької дивізії та корпусна артилерія. У Болікорівчях і Лугинах базувались частини 87-ї стрілецької дивізії, в Овручі – частини 60-ї стрілецької дивізії і 87-а автобригада. Крім цього, на території області було споруджено два потужні укріплені райони: Коростенський і Новоград-Волинський зі своїми військовими частинами та підрозділами¹.

Усі війська були дуже добре підготовані. Нарком оборони СРСР К.Ворошилов і командувач військ Київського військового округу Й. Якір не раз відзначали успіхи командирів і політпрацівників стрілецьких і кавалерійських дивізій, механізованих

бригад. За високі показники в бойовій і політичній підготовці в 1935 – 1936 рр. нагороджено орденом Леніна 45-у стрілецьку дивізію, орденом Червоного Прапора – 14-у кавалерійську, 44-у і 46-у стрілецькі дивізії².

Щороку на Житомирщині проводились масштабні військові навчання. У 1935 р. великим Київським маневрам передували оперативно-тактичні навчання 3-ї і 5-ї кавалерійської дивізії³. У вересні 1936 р. в районах Бердичева й Житомира відбулися окружні оперативно-тактичні навчання з участю дивізій 8-го стрілецького і 2-го кавалерійського корпусів, відпрацьовувалися ведення наступального бою і організації рухомої оборони в умовах лісисто-болотистої місцевості. Усі частини успішно діяли в складній обстановці. Начальник Генштабу РСЧА маршал О.Єгоров на розборі навчань високо оцінив роботу керівництва і дії особового складу. Після навчань заступник наркома оборони СРСР маршал М.Тухачевський побував у частинах 44-ї стрілецької дивізії в Житомирі⁴.

У жовтні 1937 р. пройшли дослідно-показові навчання частин і установ Житомирського гарнізону. Високу організованість і бойовий вишкіл учасників відзначив новий командувач військ Київського військового округу командарм 2-го рангу І.Федько⁵. На цій посаді він замінив репресованого Й.Якіра.

В армії масові репресії розпочалися після лютого-березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б), на якому про роботу з армійськими кадрами доповідали К.Ворошилов і Я.Гамарник. За їхніми оцінками, політико-моральний стан особового складу армії не викликав занепокоєння. Однак В.Молотов думав не так і у своєму виступі поставив вимогу викрити шкідницьку, шпигунську й диверсійну діяльність троцькістів в армії⁶.

У наркоматах оборони СРСР і НКВС СРСР цю вимогу сприйняли як пряму директиву щодо „чистки” армії, ліквідації в її лавах „ворогів народу”. У середині травня 1937 р. було заарештовано відомих військових керівників, зокрема начальника академії ім. Фрунзе А.Корка, першого заступника наркома оборони М.Тухачевського, командувачів військ Київського військового округу Й.Якіра, Білоруського військового округу І.Уборевича, заступника командувача військ Московського військового округу Б.Фельдмана. Передчуваючи арешт, 31 травня заподіяв собі смерть член військової ради при наркомі оборони Я.Гамарник⁷.

11 червня справу М.Тухачевського та інших розглянуло на закритому судовому засіданні Спеціальне судове присутствіє Верховного Суду СРСР. Усіх звинувачених було засуджено до розстрілу. 14 червня центральні партійні, урядові й військові газети оприлюднили наказ № 96 народного комісара оборони СРСР К.Ворошилова, у якому повідомлялося про ліквідацію „викритої змови в РСЧА”. Нарком сповіщав армію і флот: „Кінцевою метою цієї зграї було ліквідувати радянський лад [...] Вони готували вбивство керівників партії і

уряду, чинили шкідництво в народному господарстві й у справі оборони країни, намагалися підірвати міць Червоної армії й підготувати її поразку в майбутній війні”⁸.

Як бачимо, події розгорталися навально й оцінки давалися однозначні. За вказівкою центральних партійних органів повсюди проводилися численні збори й мітинги, що мали створити в країні обстановку страху й непримиренності до викритих „ворогів народу” і сприяти викриттю нових. Як і в інших областях, такі заходи відбувалися й на Житомирщині. Так, секретар Житомирського міського комітету партії П.Жученко доповідав Київському обкомові КП(б)У, що в обідню перерву 11 червня 1937 р. проведено багатолюдні мітинги трудящих на заводі ім. Сталіна, комбінаті ім. Червоного Профінтерну, цегельному й пивоварному заводах, у друкарні, на залізничній станції Житомир, музичній фабриці. Учасники мітингів одностайно засудили „змовників” і зажадали знищення їх як ворогів народу⁹.

В армійських колективах також нагніталася атмосфера нетерпимості, підозр, недовіри до командного складу, заохочувалися доноси з метою викриття „замаскованих ворогів”, учасників „антирадянської контрреволюційної військово-троцькістської змови”. За короткий час особливі відділи УДБ НКВС СРСР корпусів, дивізій і бригад заарештували майже всіх військовиків, на яких надійшли „сигнали” про їхні зв’язки з учасниками „змови” або було одержано компрометаційні свідчення від раніше взятих під варту їхніх товаришів по службі. У Житомирському гарнізоні серед перших арештували командира ба-

тальйону 132-го Донецького стрілецького полку 44-ї стрілецької дивізії майора К.Трощія. Постанову на арешт підписав військовий прокурор КВО 25 квітня 1937 р., а через чотири дні майора „взяли” співробітники Житомирського окружного відділу НКВС. За привід до арешту став факт приховування від парторганізації полку листа „контрреволюційного змісту”. Але за це комбат був виключений з партії ще в 1928 р. Під час слідства й розгляду справи військовим трибуналом 8-го стрілецького корпусу йому було поставлено за провину „окозамилювання” на інспекторській перевірці в 1936 р., і К.Трощія засудили до 8 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах з обмеженням у правах на 4 роки й позбавленням звання „майор”¹⁰.

Та насправді К.Трощія репресовано за зв'язки зі „змовником”. Річ у тім, що після окружних навчань 1936 р. його батальйон відвідав маршал М.Тухачевський і дав високу оцінку діям командира й усього особового складу батальйону на тактичних навчаннях, а комбата відзначив ще цінним подарунком. У 1957 р. Верховний суд СРСР цю справу припинив за відсутністю складу злочину, К.Трощія реабілітовано посмертно¹¹.

Командир окремого саперного батальйону майор М.Крайнів був заарештований 30 квітня 1937 р. як колишній троцькіст і в серпні засуджений до 5 років виправно-трудовах таборів¹². У жовтні того ж року за такий „злочин” ув'язнений на 10 років до виправно-трудовах таборів інструктор політвідділу 44-ї стрілецької дивізії А.Городецький¹³.

Невдовзі за ґратами опинилася ще ціла група командирів 44-ї стрі-

лецької дивізії, серед них командир окремого батальйону зв'язку майор В.Токарев¹⁴, помічник командира з господарської частини 132-го стрілецького полку майор Й.Домбровський¹⁵, начальник хімслужби дивізії капітан О.Кучинський¹⁶, командир батальйону 130-го стрілецького полку капітан В.Боцва¹⁷.

Протягом 1937 – 1938 рр. у 44-й дивізії репресовано 39 військовослужбовців, з яких розстріляно 16 осіб. А всього по Житомирському гарнізону за цей час заарештовано 106 осіб, з них 40 засуджено до найвищої міри покарання – розстрілу, решту – на різні строки позбавлення волі.

Таке діялося і в інших частинах та з'єднаннях, що дислокувалися в ті роки на Житомирщині. Каральні органи шукали й знаходили „ворогів” режиму в штабах і казармах, на полігонах і танкодромах, будівельних дільницях і аеродромах, у військових і напіввійськових організаціях¹⁸.

Як уже зазначалося, в Бердичеві стояли частини 45-го механізованого корпусу, що вважався одним з найкращих в окрузі. Командував ним досвідчений комкор А.Борисенко – учасник громадянської війни, кавалер ордена Леніна, член ЦВК УРСР. А в жовтні 1937 р. його звинувачено в тому, що іще „в 1932 р. він був завербований до антирадянської змови, готував збройне повстання проти радянської влади, втягнув у змову 26 осіб з-поміж військовослужбовців 45-го мехкорпусу”. Виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР 22 серпня 1938 р. засудила А.Борисенка до розстрілу. Того ж дня вирок виконано¹⁹.

9 липня 1937 р. заарештовано начальника штабу 45-го мехкорпусу

полковника С.Попова, котрий, як зазначено в обвинувальному акті, був „втягнутий до антирадянської змови [...], одержав [...] завдання проводити шкідницьку роботу, щоб знизити боєздатність у 45-му корпусі [...]”. Під час слідства С.Попова змусили визнати „провину”. Але на суді він відмовився від своїх зізнань. Та це не врятувало: Військова колегія Верховного суду СРСР засудила його до найвищої міри покарання²⁰.

Того ж, 1937 року репресовано ще багатьох військовослужбовців 45-го механізованого корпусу, поміж ними начальника політвідділу корпусу дивізійного комісара Ф.Соколенка²¹, командира 135-ї мехбригади комбрига Г.Карєва²², інспектора військово-господарського постачання штабу інтенданта 3-го рангу С.Тасинкевича з дружиною²³, начальника хімслужби 134-ї мотобригади капітана Заварського²⁴.

А в 1938 р. їхню долю розділили помічник командира корпусу з технічної частини полковник В.Достойнов²⁵, корпусний інженер А.Копирін²⁶, начальник автомайстерень корпусу старший лейтенант К.Дорошенко²⁷, начальник бойового забезпечення 135-ї механізованої бригади К.Сулаков²⁸ з дружиною²⁹, командир окремого танкового батальйону, нагороджений трьома орденами Червоного Прапора, майор С.Шведов³⁰.

Відчутних втрат унаслідок репресій зазнали дивізії і полки кавалерійського корпусу, що дислокувалися в Житомирському, Бердичівському та Новоград-Волинському гарнізонах. Серед репресованих опинилися більше сотні військовослужбовців – командирів, начальників, політпрацівників, надстроковиків, червоноармій-

ців, зокрема командир 2-го кавалерійського корпусу М.Криворучко (кандидат у депутати Верховної Ради СРСР)³¹, командир 5-ї кавалерійської дивізії полковник М.Провоторов³², 14-ї кавалерійської дивізії комдив Л.Петровський³³, 3-ї кавалерійської дивізії комбриг М.Міщук³⁴, ряд командирів полків³⁵.

Потерпіли від репресій і кадри Коростенського гарнізону. Заарештовано й розстріляно командирів – 46-ї стрілецької дивізії комдива В.Головкіна³⁶, 137-го стрілецького полку майора Є.Семенова³⁷, 46-го артполку майора А.Житникова³⁸, 138-го стрілецького полку полковника В.Павленка³⁹, 65-го корпусного артполку М.Куликовського⁴⁰.

Як правило, слідство велося за одним сценарієм, подібними методами, здебільшого з грубими порушеннями законодавства. Показовою щодо цього може бути справа полковника К.Гришечкіна – начальника штабу 46-ї стрілецької дивізії. Його заарештовано 4 липня 1937 р. На першому допиті він спростовував звинувачення в тому, що займався контрреволюційною діяльністю. Проте вже на третій день слідства написав листа на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР, у якому „щиро” зізнався в контрреволюційних діях, а на допиті 8 липня підтвердив, що „справді є учасником антирадянської військово-троцькістської змови”. Про це йшлося і в обвинувальному акті від 31 серпня. Застосовуючи фізичні й моральні тортури, шантаж, погрози й залякування, слідчі домоглися свого. Але потім заарештований від цих зізнань відмовився, винним себе не визнав і на суді 10 вересня 1937 р., коли його справу розглядала на закритому судовому

Місце поховання жертв масових репресій 1937–1938 рр. на окраїні Старо-єврейського кладовища в Житомирі. У центрі – пам'ятний знак. Архітект П. Макушак. 1995 р.

засіданні виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР. Вирок був короткий – найвища міра покарання, і того ж дня засудженого розстріляли⁴¹.

Така сама доля спіткала й начальника окружної ветеринарної лабораторії в Бердичеві військветлікаря 2 рангу М.Шастопалова⁴², заарештованого 22 грудня 1937 р.

Загалом репресії завдали великого удару ветеринарній службі кавалерійських з'єднань і установ⁴³. До осені 1937 р. було заарештовано майже всіх ветеринарних лікарів кавалерійської дивізії і полків⁴⁴. Начальника ветеринарної служби Київського військового округу бригадветлікаря 2-го рангу Ф.Посередника розстріляно⁴⁵. Щоб надати справі масштабнішого вигляду, співробітники Житомирського обласного управління НКВС до звинувачених військовиків долучили працівників цивільної ветеринарної служби, заарештувавши ветеринарних лікарів і фельдшерів ряду колгоспів і радгоспів Бердичівського, Дзержинського, Любарського, Чуднівського, Янушпільського та деяких інших районів.

Не минули репресії й працівників добровільної оборонної організації – Тсоавіахіму. У липні 1937 р. особливий відділ 8-го стрілецького полку заарештував групу колишніх військовослужбовців, які після звільнення в запас працювали в тсоавіахімівських організаціях Житомира: начальника штабу ППО Тсоавіахіму О.Архангельського⁴⁶, голову округової ради Тсоавіахіму С.Линкова⁴⁷, начальника станції О.Тютюнника⁴⁸, начальника дегазаційного заводу М.Ратне⁴⁹, начальника дільниці МППО В.Тимощука⁵⁰. Усіх їх звинуватили в участі у „військово-фашистській змові”, „шкідницькій диверсійній діяльності”, „підготовці терористичних актів”, а декого ще й у належності до іноземних розвідок.

Однак і після цього репресії серед керівного складу обласної, міських і районних рад Тсоавіахіму не припинялись, вони навіть посилюлися, коли обласна молодіжна газета опублікувала статтю під заголовком „Обласна рада Тсоавіахіму не ліквідує наслідки шкідництва”. Відтак заарештовано голову обласної ради О.Письменчука⁵¹, міських рад: Жи-

Меморіальна дошка, що увічне пам'ять репресованих житомир'ян, серед них і військово-службовців

томирської – І.Мельника⁵², Коростенської – О.Яковенка⁵³, Новоград-Волинської – Ф.Кошмака⁵⁴, кількох начальників військово-навчальних пунктів у Житомирі, Коростені, Словесному, Троянові. У переважній більшості їх було розстріляно.

Репресії впали й на керівників і спеціалістів військових будівельних підприємств та організацій. Їх звинувачували у зв'язках з „ворогами народу”, провідниками „антирадянської військово-фашистської організації”, що нібито діяли в дислокованих на території Житомирської області військах. Досить сказати, що в 1937 – 1938 рр. заарештовано й розстріляно понад сто керівників і спеціалістів системи військбуду.

Дійшли руки репресивних органів і до колишніх військовослужбовців, які, звільнившись з армійських рядів, працювали військовими керівниками у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. За короткий час було заарештовано військкерівників: Житомирського педагогічного інституту В.Афанасьєва (як „члена контрреволюційної націоналістичної фашистської організа-

ції”)⁵⁵, шляхо-будівельного технікуму М.Ніколаєва (як „члена контрреволюційної військової організації”)⁵⁶, сільськогосподарського інституту А.Пунка⁵⁷ і Сен-Ун Кеглю⁵⁸, Малинського лісотехнікуму Ф.Бурлія⁵⁹ та О.Баришнікова⁶⁰.

Під арешт потрапив і директор Житомирського педагогічного інституту К.Табакмахер – колишній політкерівник, інструктор політвідділу 44-ї стрілецької дивізії. 13 травня 1937 р. „за контрреволюційну діяльність” його засуджено до 5 років виправно-трудових таборів. Покарання відбував у Воркуті. 4 січня 1947 р. рішенням МВС СРСР засланий до Кустанайської області на 3 роки. Але й це ще був не кінець. Постановою Особливої наради від 6 вересня 1950 р. цю людину знову засуджено, цього разу до 10 років виправно-трудових таборів⁶¹.

Про характер і масштаби масових репресій у військах можна судити з виступу 29 листопада 1938 р. К.Ворошилова на засіданні військової ради при наркомі оборони СРСР: „Коли торік було розкрито й судом революції знищено групу мерзенних зрадників нашої Вітчизни і РСЧА на чолі

з Тухачевським, нікому з нас і на думку не могло спасти, не спадало, на жаль, що ця мерзота, ця гнилизна, ця зрада так широко й глибоко засіла в лавах нашої армії. Увесь 1937 і 1938 роки ми повинні були нещадно чистити свої ряди. Ви знаєте, що собою являла чистка рядів РСЧА. Чистка була проведена радикальна і всебічна, із самих верхів і кінчаючи низами. Тому і кількість вичищених дуже й дуже вражає. Досить сказати, що за весь час ми вичистили більш як чотири десятки тисяч чоловік”⁶².

Нарком оборони, як бачимо, не добирав слів, зводячи наклеп на військовослужбовців, приховував справжню причину масових репресій у військах, бо сам був одним з основних винуватців цієї трагедії.

Говорячи про масові репресії, спрямовані проти військовослужбовців, конче треба згадати про те, що вони чинилися на підставі рішень не тільки судових, а й позасудових органів. Безневинних людей здебільшого засуджували до найвищої міри покарання – розстрілу виїзні сесії Військової колегії Верховного суду СРСР, обласні й спеціальні суди, а крім того, – своїми постановами т.зв. двійки і трійки.

У Житомирі засуджених розстрілювали в приміщеннях обласного УНКВС, трупи вночі таємно вивозили вантажівками й поспіхом ховали у визначених місцях на території міста.

У період піку масових репресій 1937 – 1938 рр. для цього використовували частину пустиря поряд зі Староєврейським кладовищем, а також територію неподалік обласного управління НКВС, де тепер міська онкологічна лікарня⁶³.

Проведена в 1937–1938 рр. – за визначенням наркома оборони К.Ворошилова – „радикальна й всебічна чистка” в Червоній армії була одним зі складників системних злочинних дій Й.Сталіна та його оточення задля зміцнення своєї влади й посилення комуністичного тоталітарного режиму. Наведені в статті факти здійснення цієї „чистки” серед військовослужбовців частин і з’єднань, дислокованих на Житомирщині, засвідчують, якої величезної шкоди було завдано репресіями командному складу Київського військового округу, як підривалася боєготовність військ, що мало свої катастрофічні наслідки з вибухом війни в 1941 р.

ПРИМІТКИ

¹ Краснознаменный Киевский: Очерки истории Киевского военного округа (1918–1988). – К., 1989. – С.84–86.

² Там само. – С.113.

³ Там само. – С.93, 94.

⁴ Там само. – С.98, 99.

⁵ Там само. – С.99.

⁶ Большевик. – 1937. – №7. – С.19.

⁷ Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 4 (291). – Апрель. – С.42–62.

⁸ Красная звезда. – 1937. – 14 июня. – С. 1.

⁹ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.П–85. – Оп.1. – Спр.817. – Арк. 37–40.

¹⁰ Там само. – Ф. Р–5013. – Оп.1. – Спр.5470-П. – Арк. 5, 27 (К.П.Трошій).

¹¹ Там само. – Арк. 27, 28.

¹² Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі – АУСБУЖ). – Спр. 4956-П. – Арк. 5 (М.П.Крайнев).

¹³ Там само. – Спр. 5510-П. – Арк. 7 (А.Б.Городецький).

¹⁴ Там само. – Спр. 7960-П (В.Ф.Токарев).

- 15 Архів СБ Латвії. – Спр. 53027-П (Й.В.Домбровський).
- 16 АУСБУЖ. – Спр. 15102-П (О.П.Кучинський).
- 17 Там само. – Спр. 7440-П (В.П.Боцва).
- 18 Матеріали науково-редакційної групи (НРГ) при редколегії книги „Реабілітовані історією. Житомирська область”.
- 19 Архів служби безпеки України (далі – АСБУ). – Спр. 38463-Ф.П (А.М.Борисенко).
- 20 Архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (ФСБ РФ) в Белгородській області. – Спр.38335-П (С.О.Попов).
- 21 Табачник Д. За стандартними звинуваченнями. – К., 1990. – С.49 (Ф.М.Соколенко).
- 22 АСБУ. – Спр. 46136-П (Г.С.Карев).
- 23 Павлов М.П. Воспоминания военного прокурора. – К., 1992. – С.260 (С.Ф.Тасинкевич).
- 24 Там само.
- 25 АУСБУ. – Спр. 5563-П. – Арк. 5 (В.Д.Достойнов).
- 26 Там само. – Спр. 9707-П. – Арк. 3; Спр. 10765-П. – Арк. 25, 26 (А.І.Копирін).
- 27 Там само. – Спр. 6907-П. – Арк.81, 106, 110–116.
- 28 АУСБУЖ. – Спр. 9707-П (К.Д.Сулаков).
- 29 ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп.1. – Спр. 7422-П (М.Я.Сулакова-Ніколаєнко).
- 30 Там само. – Спр. 3509-П (С.М.Шведов).
- 31 Там само. – Спр. 8112-П (т. 3). – Арк. 16; Спр. 3550-П. – Арк. 332 (М.М.Криворучко).
- 32 Там само. – Ф. П-76. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 17 (М.В.Провоторов).
- 33 Тверський центр документації новітньої історії. – Спр. 18896с. – Арк. 6.
- 34 АУСБУЖ. – Спр. 3550-П (М.І.Міщук).
- 35 Список у НРГ при редколегії книги „Реабілітовані історією. Житомирська область”.
- 36 АУСБУЖ. – Спр. 6403-П. – Арк. 261, 262 (В.Г.Головкін).
- 37 Там само. – Спр. 5310-П. (Є.Я.Семенов).
- 38 Там само. – Спр. 3547-П (А.Л.Житников).
- 39 Там само. – Спр. 7147-П. – Арк. 121–123 (В.М.Павленко).
- 40 Там само. – Спр. 7147-П. – Арк. 124, 125.
- 41 Там само. – Спр. 6403-П. – Арк. 5, 21, 40 (К.Д.Гришечкін).
- 42 Там само. – Спр. 3548-П. – Арк. 1, 31 (М.П.Шастопалов).
- 43 Там само. – Арк. 9. (О.К.Нуромський).
- 44 Там само. – Спр. 10381-П. – Арк. 309, 348, 349 (П.П.Житников).
- 45 АСБУ. – Спр. 44866-Ф.П (Ф.І.Посередник).
- 46 АУСБУЖ. – Спр. 8112-П. – Арк. 3 (О.Архангельський).
- 47 Там само. – Т.2. – Арк. 32; Т.3. – Арк. 11. (С.М.Линков).
- 48 Там само. – Спр. 9499-П. – Арк. 9, 10 (О.О.Тютюнник).
- 49 ДАЖО. – Ф.Р-5013. – Оп.1. – Спр.23330-П. – Арк. 3–5 (М.Ратне).
- 50 АУСБУЖ. – Спр. 9498-П. – Арк. 5 (В.І.Тимошук).
- 51 Там само. – Спр. 3842-П. – Арк. 5 (О.С.Письменчук).
- 52 Там само. – Арк. 6 (І.М.Мельник).
- 53 Там само (О.М.Яковенко).
- 54 Там само. – Арк. 7 (Ф.А.Кошмак).
- 55 ДАЖО. – Ф.Р-5013. – Оп. 1. – Спр. 4845-П. – Арк. 1 (В.О.Афанасьєв).
- 56 Там само. – Спр. 7670-П. – Арк. 7 (М.П.Ніколаєв).
- 57 Там само. – Спр. 5217-П. – Арк.5 (А.І.Пунко).
- 58 Там само. – Спр. 22783-П. – Арк. 4 (Сен-Ун Кегля).
- 59 АУСБУЖ. – Спр. 4807-П. – Арк. 5 (Ф.М.Бурлій).
- 60 Там само. – Спр. 3382-П. – Арк. 5 (О.І.Барішников).
- 61 ДАЖО. – Ф.Р-5013. – Оп. 1. – Спр. 14847-П. – Арк. 6.
- 62 Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 4 (291). – Апрель. – С. 59.
- 63 Члени видавничо-редакційної групи „реабілітовані історією” і місцевого „Меморіалу”, виявили місця цих поховань. Встановлено понад 13 тис. жертв політичних репресій, похованих у Житомирі, але цю роботу ще не доведено до кінця. Потрібно з’ясувати імена всіх репресованих, поставити пам’ятники на місцях поховань.